

НЕОЛОГИЗМДЕР ТУУРАЛУУ КЫСКАЧА БАЯНДАМА

Объективдүү чындыктын конкреттүү көрүнүшү катары тил тынымсыз өсүп-өнүгүүдө болот. Тилдин башка деңгээлдерине караганда адамдардын өндүрүштүк практикасы менен тикеден-тике катышта болгон сөздүк курам өзгөчө өзгөрмөлүү келет. Ал адамдардын өз ара катышуу талабын камсыз кылуу үчүн дайыма жаңы сөздөр менен толукталып турса, ошону менен бирге пикир алышууда зарыл болбой калган учурда пассивге айланышы – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыз тилиндеги неологизмдер жөнүндө сөз кылуудан мурда неологизмдер жөнүндөгү түшүнүктү, анын элементтерин, чектерин жана адабий тилдин жалпы лексикасынын ичинен алган ордун тактап алуубуз керек.

Жогорку жана педагогикалык орто окуу жайлары үчүн арналган бир нече окуу китептеринен, окуу куралдарынан, атайын диссертациялык эмгектерден жана сөздүктөрдөн неологизмдерге берилген аныктамаларды, алардын элементтери жана чектери жөнүндө түшүндүрмөлөрдү жолуктурабыз. Бирок бул аныктамаларда, түшүндүрмөлөрдө неологизмдер тилде пайда болгон жаңы сөздөр, жаңы маанилер, жаңы сөз тизмектери деген жалпылыгы болгон менен, алардын элементтери, сөздүк составда алган орду, башкача айтканда, активдүүлүк жана пассивдүүлүк даражасы жана хронологиялык чектери жөнүндө ар түрдүү пикирлер бар. Бул аныктамаларды, түшүндүрмөлөрдү бири-бирине салыштырып, алардагы жалпылыктар жана айырмачылыктарга көз жүгүртүп көрөлү.

Неологизм түшүнүгү салыштыр-малуу гана болгондуктан, бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү, так аныктама жок. Орус тил илиминде неологизмдер жөнүндө маселе Петр I ден башталып илимий негизде изилденип келе жатат. Ошондой болсо да орус илимий адабияттарында биринчи жолу 1804-жылы «неология» деген терминдин кезиккенин байкайбыз. Чет тилдер сөздүгүнүн автору Н.М.Яновский «неология» түшүнүгүн жаңы сөздөрдү түзүүнүн окуусу же илими деп белгилөө менен, төмөнкү оюн билдирген. Бул берилген ойдун мазмунуна кедергисин тийгизбеш үчүн котормосуз бердик: «Вводить новые в языке слова должно не иначе, как с великою умеренностью и осторожностью и то в таком только случае, когда необходимость того требует и не частному человеку, но обществу ученых» [Яновский:1846,797]. «Неологизм» түшүнүгү Н.М.Яновскийдин сөздүгүндө кездешпейт. Бирок сөздүктө «неолог» деген терминди сүйлөшүүдө жана жазууда жаңы сөздөрдү айтуу үчүн колдонгон. 1846-жылы Н.Кириллов тарабынан чыгарылган «Чет тилдер сөздүгүндөгү» М.В.Петрашевскийдин макаласында неологизм деген сөз биринчи жолу кездешет. «Неология» деген макала-сында Н.М.Петрашевский коомдук неологияны прогресстин түзүүчүсү катары эсептеген. Чындыгында, Н.М.Петрашевскийдин макаласы 1-коомдук лингвистикалык көз караштагы макала болуп саналат. Ал макаласында төмөнкүдөй пикирлер айтылган: «Кайсы гана элдер болбосун, алар башка элдер менен пикир алмашат. Пикир алмашууда, сөзсүз, тилибизге жаңы сөздөр кириши зарыл. Алар этимологиялык жол менен, же башка тилден түз кириши мүмкүн» [Карманый словарь иностранных слов: 1846, 234].

Биздин пикирибизче, Н.М.Петрашевскийдин бул пикири баалоого арзыйт. Анткени калк арасында көбүнчө жер-суу аттарынын же дагы башка сөздөрдүн келип чыгышын,

алардын маанисин чечмелеп түшүндүрүү максатын көздөгөн же ушундай маселеге кызыккан адамдар жок эмес. Булардын айрымдары четтен кирген түшүнүксүз сөздөрдүн төркүнүн өз эне тилиндеги уйкаш сөздөргө байланыштырып, булар ошонун негизинде жаралган болуш керек деп жоромолдошот, же болбосо, айтылышын ошого окшоштуруп колдонушат. Мындай көрүнүштөр тил илиминде элдик этимология деп аталат [Абдулдаев: 1998, 183-185].

1865-жылы чыккан чет тилдер түшүндүрмө сөздүгүндө И.Ф.Бурдан жана А.Ф.Михельсон кыска жана нуска аныктама берген: «Неологизм» грек тилиндеги нео - жаңы, logos - сүйлөймүн дегенди түшүндүрөт [Бурдан: 1865, 271].

1917-жылга чейин неологизмдерди изилдөөгө арналган атайын эмгектер болгон эмес. Лингвисттердин талаш маселеси болуп кала берген. Брокгауз менен Ефрондун энциклопедиялык сөздүктөгү макалаларында неологизм-дерди кайсы бир жазуучунун гана кайрылуусу деп түшүнгөн. А түгүл, неологизмдерди стилистикалык максатта колдонуу зыян экендигин белгилеп кетишкен [Брокгауз: т. 40].

Октябрь революциясынан кийин жаңы сөздөргө өзгөчө мамиле пайда болду, анткени жаңы саясий жана коомдук көрүнүштөрдү атоодо көптөгөн жаңы сөздөр келип кирди. Биринчи «Чоң совет энциклопедиясында» [1939] неологизм тилде жаңы сөз атоочу лингвистикалык термин катары талдоого алынган [БСЭ, 1939. т. 41. 878]. Макалада неологизмдин өсүшү идеологиянын алмашылышына, кайра куруу саясатына жана коомдук мамилелерге карата мүнөздөлгөн.

50-60-жылдары окумуштуулар илим менен техниканын өнүгүп, өзгөрүшүнө байланыштуу жаңы түшүнүктөрдү, атоолорду неологизмдер деп эсептешкен. Ошол эле учурда айрым адистер неологизмдерди жокко чыгаруучу касиет деп белгилешкен. О.С.Ахманова да «Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө»: «Новое слово или выражение, не получившее прав гражданства в общенародном языке и потому воспринимающееся как принадлежащее к особому, нередко сниженному стилю речи» деп баасын берген [О.С.Ахманова 1960]. Айрым лингвисттер неологизмдерди тилдин түпкүрүнө эч качан сиңип кете албаган сөз катары баалашкан. Бул баалоо XIX к. М.В.Петрашевскийдин айткан сын пикирине кайтып баруу болуп эсептелет.

1970-жылы Г.И.Миськевич жана Л.К.Чельцова неологизмдер тууралуу тарап кеткен мындай пикирлерге карап, бул түшүнүккө төмөнкүдөй жалпы мүнөздөмө берген:

1. Сөздүн пайда болуш мезгили;
2. Сөздүн жаңылыгын сезүү же сезбөө;
3. Тилге кириши же кирбей калы-шы [Миськевич, Чельцова: 1970, 244].

Ал эми 70-80-жылдардагы неологизмдин аныктамаларында **неологизмдер** тилге чоочун эмес, тескерисинче, алар жаңычылдык жана өзгөчөлөнгөн касиетке ээ деп берилет.

Бул пикирден улам, чынында эле, неологизмдер жаңы сөздөр эле эмес, жаңы туруктуу сөз айкашы, а түгүл, жаргон иретинде да болорун япон тил илими тастыктагандыгын көрө алабыз. Японияда «Странные слова» деген сөздүк 1973-жылы жарык көргөн [Странные слова: 1973]. Ал сөздүктө жаңы сөздөр алфавит тартиби менен жайгаштырылган. Сөздүк 1200 сөз же сөз айкашынан турган. А түгүл, анда студенттердин, саясий ишмерлердин, музыканттардын, кылмышкерлердин ж.б.

жаргондору да камтылгандыгын байкоого болот. Бирок бул сөздүктөгү жаңы сөздөр тилде өздөштүрүлгөн эмес.

Француз лингвисти П.Жильбердин «Жаңы сөздөрдүн сөздүгү» деген 1971-жылы чыккан эмгегинде ал басма сөздөрдүн материалынын негизинде пайда болгон жаңы сөздөрдү сөз жасоочу активдүү ыкма катары тааныган. Жалпы окумуштуулар тарабынан бул сөздүк колдоого алынгандыктан, ал кайрадан 1980-жылы жаңы сөздүк түзүп, басмага сунуштаган. Сөздүк 739 беттен, 5000ге жакын жаңы сөздөн турат. Бирок П.Жильбердин бул сөздүгүнө жалаң гана жаңы сөздөр, жаңы айкаштар гана кирбестен, мурда эле белгилүү болгон, а түгүл активдүү сөздүк составга өтүп кеткен сөздөрдү жолуктурууга болот. Ал сөздүккө кирип кеткен айрым сөздөрдү **функцио-налдык неологизмдер** деп атоону чечкен.

Чындыгында эле, неологизмдер сөздүгүн катасыз түзүү мүмкүн эместей. Анткени тилде бир жылт этип көрүнүп, кайра учкун сыяктуу жоголуп кеткен неологизм метеорлор да кездешет: *Мисалга алсак, Демзаман- демократия заманы. Эгемендүүлүк заманы: Бирок демзамандын бийлик ээлери «Кызыл Дөбө» мектебинин мурдагы деректири Гүлзина Сатаро-ваны дайындап салды.* [«КМ», 18.08.1993].

Мына ушундай мүчүлүштүктөр-дүн кетип жаткандыгына байланыштуу П.Жильбер кайрадан ошол эле жылы «Словарь лингвистических слов» деген сөздүгүн жарыялаган. Ал сөздүккө 8000 ге жакын жаңы сөз камтылган.

1975-жылы чыккан сөздүктө **неологизмдер** тилге адамдын практикалык өнүгүшүнүн натыйжасын-да, илимий билимдин жана жаңы түшүнүктүн пайда болушунда аларды атоодо пайда болгон жаңы сөз, жаңы маани катары мүнөздөлгөн.

Ал эми төмөнкү аныктаманы карап көрөлүчү: «Жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди туюнтуу үчүн пайда болгон жаңы сөз, же жаңы сөз тизмектери **неологизм деп аталат.**

1979-жылы чыккан «**Русский язык**» деген энциклопедиясында: “Жаңы мааниге ээ болгон эски сөз да неологизмдин милдетин аткара берет” деп таасын белгилеген [Русский язык, 1979].

Бул пикирге биз да толугу менен кошулабыз. Анткени неологизмдин милдетин жеке эле жаңы пайда болгон сөз же сөз тизмеги аткарбастан, айрым учурларда тилде эскирүүгө дуушар болгон сөздөр кайрадан жанданып, неологизмдин милдетин аткарып калган учурлар кездешет. Мисалы: «**Ажо**» деген сөздү талдап көрөлү. 1. Байыркы замандан бери келе жаткан сөз. Түрк элдеринде түрдүүчө мааниге ээ: *эже, эне, ата, абышка* сыяктуу. Монгол тилинде «*ажгаа*» - «*ата*», «*чоң ата*». Кыргыздарда «*Ай дээр ажа [ажо] жок, кой дээр кожо жок*» же «*ай, деп коё турган Ажо жок*» сыяктуу. Анткени 9-кылымда кыргыз элин башкарып турган, алардын башын бириктирип турган **Ажо** деген баатыры болгон. Бул адам 815-жылы уйгурларды талкалап, борборун тартып алат. Ажо өлгөндөн кийин кыргыздардын биримдиги кетип, алсырап, бытыранды болот. Бытыранды эл ошол Ажонун заманын көксөп, жогорку накыл кеп чыгарышы да ажап эмес:... *О илгери, жер заманда бир каардуу ажо күндүн чыккан жеринен, күндүн баткан жерине жортуул кыламын. Жолго будоо болот, алтымыштан ашкан кары калбасын, бүт кырылып ташталсын!*» деп буйрук кылган экен [Х.К.Карасаев, 1996, 31-б.].

2. Тескеп, башкарып туруучу жолу улук адам. Ай дээр **ажа** жок, кой дээр **кожо жок** [макал]. Бүгүнкү күндө бул сөз кайрадан жанданып **мамлекет башчысы** деген мааниде колдонулууда. **Ажо [президент]:** Кечээ эле акылман атаган **ажого**, биринчи ледиге ачуу оппозицияга өтгү [«Кылмыш жана жаза», 2005].

1982-жылкы чыккан орус тилинин сөздүгүндө **«неологизм»** деп тилде кайрадан пайда болгон сөз же сөз айкашын атайт. Ал эч кандай жаңы түшүнүктү атоо менен байланышпайт. Ал эми **«Русский язык»** энциклопедиясынын 2-басылмасында неологизмдер жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди туюнтууда жана тилди алып жүргөндөр тарабынан кадимкидей эместиги сезилип калганда пайда болгон жаңы маани же сөз.

Белгилүү окумуштуу В.В.Лопатин өзүнүн адилеттүү аныктамасын сунуштаган: «Неологизмы восприни-маются как новые до тех пор, пока обозначаемые ими предметы, явления действительно сохраняют черты ощутимой новизны [Лопатин: 1973, 20.]».

А.Г.Лыков неологизм түшүнүгүнүн салыштырмалуу жана тарыхый жагын баса белгилеп, неологизмдерди тилдин тарыхы менен тыгыз байланышта карайт.

Бул жагынан алып карасак, А.Г.Лыковдун берген аныктамасы турмуш чындыгына жакындайт. Анткени ушул эле ойду проф. Ж.Мамытов да баса белгилеп кеткендигин көрө алабыз. Анын аныктамасында тарыхый окуялар менен чектелген деген ойлор бар. Чындыгында, неологизмдерди тилдин тарыхы менен байланышта кароо мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бир учурда неологизм болгон сөздөр, неологизм болбой, эскирүүгө дуушар болушу ыктымал. Демек, бул пикирлерди салыштырып отуруп, неологизмдерди тарыхый кубулуш деп эсептесек, жаңылышпаган болорбуз.

А.С.Бедняков жана Матийченколор түзүшкөн орус тили боюнча орус эмес педагогикалык окуу жайлары үчүн арналган окуу куралында «Жаңы турмуштун түшүнүктөрүн көрсөткөн жаңы сөздөр неологизмдер» деп аталат деп аныктама берилген.

Мындай аныктамалар жана түшүндүрмөлөр кыргыз жана казак тилдери боюнча окуу китептеринде да бар [Жакыпов Ы., Турусбаев С., Майрыков Д.: 1955, 15.]. Ушул эле мазмундагы аныктамалар орус тили боюнча жазылган бир нече окуу китептеринде, окуу куралдарында жана «Советтик чоң энциклопедияда», «Кыргыз совет энциклопедиясында», «Лингвистикалык терминдердин түшүндүрмө сөздүктөрүндө» да берилет. Кийинки изилдөөлөрдөгү айырмачылык неологизмдерге жалпы элдик жаңы түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр менен катар стилистикалык максаттарда эски эле түшүнүктөрдү атоо үчүн айрым жеке жазуучулар тарабынан же элдик сүйлөө кепте мурдатан эле болуп, адабий тилге кайрадан активдешкен жаңы кирген сөздөр да таандык экендигин түшүндүрмөлөрдө туура берилген.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. –Б., 1998.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., 1960.
3. Карасаев Х.К. Камус наама [Карасай сөздүк], - Б.: Шам, 1996.
4. Карманый словарь иностранных слов, 1846, 234.
5. Лопатин В. Рождение слова. –М., 1973.